

Wim Jurg

Onder dezelfde sterren

*De laatste heidense senator
en zijn christelijke vrienden*

DAMON

Inhoud

De spelers	7
Het toneel	9
Romeinse carrières	14
Geloof en bijgeloof	31
Milaan	34
Burgers	52
Catastrofe	55
Milaan keizerstad	72
Het Perzische rijk en de Perzische staatsgodsdienst	84
Een golf van kuisheid	88
We kijken naar dezelfde sterren	90
Kerken en martelaren	104
Ik ben naar Milaan geweest	121
De storm uit het oosten	127
Vergeving en verbod	141
Hoe men schreef	152
Nog een soldatenslaching	156
Het Romeinse en het Chinese rijk	172
De laatste Vestaalse maagd	175
Christendom als burgerplicht	187
Bronnen, moderne boeken en citaten	198
Register	211
Herkomst afbeeldingen	215
Over de auteur	216

De spelers

De hoofdrolspelers in dit boek zijn drie mannen, Symmachus, Ambrosius en Theodosius. Ze traden op in het grote politiek-religieuze drama aan het einde van de vierde eeuw na Christus: het verbod van de oude godsdiensten in het Romeinse rijk waarna alleen het christendom overbleef, met voorlopig nog een gedoogstatus voor de joodse godsdienst. Ik had al kort over de drie geschreven in het slot van *De vierde eeuw of hoe het christendom staatsgodsdienst werd*. Al tijdens het schrijven, in 2010 en 2011, bedacht ik dat het mooi zou zijn nog eens een heel boek aan hen te wijden. Hier is het.

Van twee van de drie, Symmachus en Ambrosius, is naar verhouding vrij veel op schrift bewaard gebleven, ik kan ze zelfs citeren. Theodosius was een belangrijke keizer over wie anderen hebben geschreven. Het ‘naar verhouding’ is in vergelijking met de meeste anderen uit de oudheid en late oudheid, allereerst de vrouwen, van wie weinig tot niets is overgebleven.

Symmachus, de laatste heidense senator uit de ondertitel, die zijn tijdgenoten voorhield dat christenen en niet-christenen naar dezelfde sterren kijken, werd toen en later vaak beschouwd als de beste redeenaar en brievenschrijver van zijn tijd. Hij was niet echt de laatste heidense senator, wel de laatste met politieke invloed. Hij zou zichzelf niet heidens hebben genoemd. ‘Heidenen’ was de overkoepelende benaming voor alle niet-christenen en niet-joden die vanaf de jaren zeventig van de vierde eeuw gebruikelijk zou worden, zelfs in de wetgeving. *Pagani* in het Latijn, een neerbuigend woord voor mensen van het platteland. In het Griekssprekende oosten van het rijk had men het over Hellenen.

De beide andere hoofdrolspelers waren christenen, bisschop Ambrosius van Milaan en keizer Theodosius. Ambrosius werd beroemd, bij anderen berucht, als de grote tegenstander van zowel de niet-katholieke christenen als de heidenen en bovendien de eerste kerkleider die openlijk durfde op te staan tegen keizers. Een daarvan

was Theodosius, de keizer die eerst per wet vastlegde dat de christelijke kerk eensgezind katholiek moest zijn en ruim tien jaar later, nogal onverwacht na alles wat hij in de tussentijd had gezegd, dat de oude goden niet meer vereerd mochten worden. Ambrosius en Theodosius zijn door de christelijke kerk heilig verklaard, dat zat er voor Symmachus niet in.

De drie speelden hun rollen niet alleen. Er was bijvoorbeeld Marcellina, gewijde maagd en oudere zus van Ambrosius. Net als haar broer heeft ook zij brieven geschreven, maar daarvan is niets bewaard. Uit wat Ambrosius over haar schrijft kun je vermoeden dat zij minimaal een belangrijke bijrol had, met veel invloed op de achtergrond. Maar nog meer dan bij Ambrosius zal ik over de gebeurtenissen in haar leven woorden als 'waarschijnlijk', 'vermoedelijk' of 'we weten het niet' moeten gebruiken.

Andere bijrollen zijn er voor de keizers die voorafgaand aan of samen met Theodosius regeerden. Voor keizerinnen van wie bijna alleen bekend is dat ze formidabel waren. Voor andere niet-christelijke senatoren. Voor senatorenvrouwen, zoals Symmachus' echtgenote en dochter die hij geen van beiden ooit bij naam noemt. Voor christelijke en niet-christelijke generaals, voor nog enkele bisschoppen. Voor christelijke hofambtenaren, al of niet tevens dichter. Helemaal aan het eind treedt nog even Theodosius' toen zeer jonge dochter Galla Placidia op, de toekomstige laatste krachtige bestuurder van het westelijke Romeinse rijk. Zij behoort tot een latere tijd, hier heeft zij een gastrol. Andere gastrollen zijn er voor de toekomstige kerkleider Augustinus en zijn moeder Monica.

Bij elkaar vormen hun verhalen een groepsportret van christenen en niet-christenen uit het einde van de vierde eeuw. Op de voorste rij van het portret staan Ambrosius, Symmachus en Theodosius, op de lange achterste rij de anderen. Ze kijken naar u, lezer. Wij zijn hier in onze tijd, zeggen ze, u bent in de uwe, gaat u iets van ons begrijpen?

Het toneel

Het toneel waarop de spelers acteerden was het laatste kwart van wat we nu in grote delen van de wereld de vierde eeuw na Christus noemen. Het woord toneel heeft hier een extra betekenis. De Romeinse staat uitte zich in de vierde eeuw zeer theateraal en Ambrosius droeg eraan bij dat hetzelfde ging gelden voor de kerk.

In de vierde eeuw was het Romeinse rijk opnieuw begonnen. Het nieuwe rijk leek op het oude, het was ook nog steeds het Romeinse rijk, maar met een aantal revolutionaire veranderingen. Het had al eens eerder een nieuw begin gemaakt. De oude Romeinse republiek was in de eerste eeuw voor Christus, net toen de verovering van het Middellandse Zeegebied werd afgerond, in een eindeloze reeks burgeroorlogen terechtgekomen en die crisis had ten slotte het keizerrijk opgeleverd. Daarin werd de schijn opgehouden dat de oude senaat nog macht had en de functionarissen net als vroeger werden gekozen. In werkelijkheid had de senaat alleen nog status en werden de functionarissen benoemd door de keizer. In de derde eeuw na Christus raakte het rijk opnieuw in een lange, voor de inwoners uitzichtloos lijkende crisis. Er kwam een neerwaartse spiraal op gang van binnenlandse machtsstrijd en daardoor mogelijk gemaakte invallen van buitenaf. Keizers werden na hooguit een paar jaar vermoord, generaals die de grens hadden moeten bewaken trokken naar Rome om zelf keizer te worden, het rijk begon uit elkaar te vallen. De crisis van de derde eeuw werd beëindigd door keizer Diocletianus. Tot dan toe was het Romeinse rijk een minimale staat met maar één grote staatsinstelling en een bijzondere verworvenheid. De ene grote staatsinstelling was het leger, de bijzondere verworvenheid een verfijnd rechtssysteem waarmee iedereen in het rijk rekening moest houden. Diocletianus begon de staat opnieuw in te richten en zijn opvolger Constantijn de Grote, er zat maar een kort intermezzo tussen hun regeringen, voltooidde de hervorming. Bij sommige hervormingen is niet eens precies vast te stellen waar Diocletianus eindigde en Constantijn verderging.

Diocletianus en Constantijn gaven het Romeinse rijk voor het eerst in zijn bestaan een groot ambtenarenapparaat met vaste rangen en salarissen. Ze breidden het grote leger nog verder uit en reorganiseerden het. Ze scheidde het burgerlijke en militaire bestuur, zodat regionale militaire en burgerlijke bestuurders niets meer over elkaar te zeggen hadden. Ze hervormden het belastingstelsel en het geldstelsel. En ze maakten de keizers tot absolute heersers, al moesten die nog steeds rekening houden met de wet. De keizer deed niet meer of hij een aristocraat tussen de andere aristocraten was, maar schiep letterlijk afstand, als een god. Met voor de keizers het prettige neveneffect dat tegenstanders met moordplannen ook niet meer dichtbij konden komen. Het keizerlijke hof organiseerde de ene na de andere plechtigheid waar de keizers onbewogen over de hoofden van de toeschouwers heen keken. Audiëntiezoekers moesten door lange gangen naar enorme zalen in speciaal daarop gebouwde paleizen schuifelen, ver van de troon knielen en hun verzoek via ambtenaren overbrengen. Het was een grote gunst als je naar voren mocht komen om de zoom van de purperen keizersmantel te kussen.

Het beleid van Diocletianus en Constantijn verschilde maar op twee belangrijke punten: de opvolging en de godsdienst. Diocletianus had een keizerschap met regeertermijnen bedacht, na twintig jaar was het mooi geweest en liet je de regering over aan een tijdig aangewezen, kundige opvolger. Niet zomaar aan je zoon. Hijzelf heeft zich eraan gehouden, maar het werkte niet, de buiten spel gezette zonen begonnen meteen een burgeroorlog. Constantijn keerde terug naar de dynastieke opvolging, hij benoemde zelfs drie zonen, die het onderling uitvochten. En hij erkende voor het eerst het christendom als een voor Romeinse burgers acceptabele godsdienst, terwijl Diocletianus het aan het eind van zijn termijn nog had vervolgd. Later in zijn regering begunstigde Constantijn de christelijke kerk, bijvoorbeeld door voordelige belastingregelingen. Maar hij trad niet op tegen de oude godsdiensten.

Wanneer Constantijn persoonlijk christen werd, in het begin van zijn regering of op zijn sterfbed, laten we nu even in het midden. Daar is al heel wat over geschreven, ook door mijzelf. Waar het hier om gaat is dat Constantijn een model voor de godsdienstige verhoudingen achterliet dat tot aan het laatste kwart van de vierde eeuw standhield. Zijn opvolgers waren, op één uitzondering na, christelijke keizers, die zich

aan hun hof vooral door christenen omringden. Tegelijkertijd bleven het grootste deel van de rest van de elite en een fors deel van het volk de oude goden vereren. De keizer bleef zelfs, christelijk of niet, net als vroeger het hoofd van het priestercollege dat toezicht hield op de oude ceremonieën. Een priester heette in het Latijn *pontifex*. Het hoofd van het priestercollege, de keizer, was de *pontifex maximus*.

Constantijns zoon Constantius trad voor het eerst wel op tegen de oude godsdiensten. Hij verbood in 356 het offeren in de tempels, wie het toch deed kon de doodstraf krijgen, al zijn er geen aanwijzingen dat er daadwerkelijk is gestraft. De tempels zelf mochten blijven bestaan en door de priesterschappen worden onderhouden. Een jaar later, ter gelegenheid van zijn enige bezoek als keizer aan Rome, liet hij het altaar voor de godin Victoria uit het senaatsgebouw weghalen. Dat altaar gaat een grote rol in dit boek spelen. Constantius stierf in 361 en werd opgevolgd door Julianus, de ene niet-christelijke uitzondering op de christelijke keizers. Hij schafte de maatregelen van Constantius weer af. Na zijn dood tijdens een veldtocht tegen Perzië, na slechts twee jaar regeren, herstelden zijn eerste christelijke opvolgers de maatregelen tegen de oude godsdiensten maar voor een deel. Het hof werd weer overwegend christelijk, maar het rijk was aan het begin van het laatste kwart van de vierde eeuw geen christelijk rijk.

Wel was het aantal christenen ondertussen sterk gestegen. Rond het aantreden van Constantijn in het eerste kwart van de eeuw maakten de christenen vermoedelijk tussen de 5 en 10 procent van de bevolking van het Romeinse rijk uit. Aan het begin van het vierde kwart van de eeuw was het misschien al meer dan de helft. De verhoudingen verschilden nog steeds sterk per gebied. De meeste christenen woonden in de oostelijke provincies en, zowel in het oosten als het westen, vooral in de steden. De christelijke bolwerken waren de wijken van de ambachtslieden in de oostelijke steden.

Zo lijkt het rijk waarin de hoofd- en bijrolspelers optraden soms nog zo klassiek Romeins als het maar kan, en soms niet. Daarvan zullen vele voorbeelden langskomen. Eentje nu al. De kleding was aan het veranderen, dat wil zeggen in de aristocratie, en dan vooral voor de aristocratische mannen. Zij namen, behalve tijdens plechtige gelegenheden als senaatszittingen, afscheid van de wollen, onhandige toga. In plaats daarvan keken ze naar het nu weer superieure leger en werd een op de militaire kleding gebaseerde wollen tuniek met een

riem populair, maar dan wel met zijden panden. Daaronder droegen de heren een vroeger als barbaars beschouwde broek, geborduurd, en als het kille werd sloegen ze een kleurige mantel om die werd vastgezet door een mooie mantelspeld. Bij de aristocratische vrouwen veranderde niet zozeer de kleding. Zij bleven trouw aan de stola, een eenvoudig wollen kleed dat je om je heen kon draperen, en daar overheen kwam een soort van enorme sjaal, de palla. Maar zij gingen heel veel meer juwelen dragen. Want dit was voor de rijken een rijke tijd. Onveranderd bleef de kleding van de gewone burgers, de armen en de slaven. Hun belangrijkste kledingstuk, of zelfs het enige, was de onversierde tuniek.

Christus in militaire kleding, met zijn voeten op een leeuw en een slang. Mozaïek uit het begin van de zesde eeuw in een kapel van het aartsbisschoppelijk paleis in Ravenna.

Het christendom was juist nog onderweg naar wat de klassieke vorm zou worden. In het westen ontstond het rooms-katholieke christendom zoals wij dat kennen, met alle kerkelijke opvattingen en gebruiken, pas tussen 550 en 650. De kerk die we in dit boek tegenkomen lijkt soms sterk op de latere rooms-katholieke kerk, en soms helemaal niet.

Voor we naar de hoofdpersonen gaan nog een opmerking over de datering. Ik kan niet al die eeuwen en jaartallen noemen zonder de aantekening dat de mensen zelf toen anders rekenden. Voor de inwoners van het Romeinse rijk in de vierde eeuw, inclusief de christenen, zou het een verrassende mededeling zijn geweest dat ze in de vierde eeuw leefden. Zelf telden ze op de oude Romeinse manier waarin het jaar naar de regerende consuls werd genoemd, ook al hadden de keizers nu de macht en regeerden de consuls alleen nog in naam. Soms losten de keizers dit op door zichzelf tot consul te benoemen. Of er werd in de jaaraanduiding verwezen naar de door Diocletianus ingestelde belastingperiodes van vijftien jaar, de indicties: dit of dat gebeurde in het zoveelste jaar van de indictie. Later zou in Constantinopel een christelijke tijdrekening gangbaar worden, maar die telde in jaren na de schepping. Nog later, in de achtste en vooral negende eeuw, werd het in het Frankische rijk gebruikelijk om te rekenen vanaf de geboorte van Christus. Ik zal het gewoon over de vierde eeuw blijven hebben, of over 356 of 361, maar de mensen toen zouden dat heel vreemd hebben gevonden.

Het geografische toneel in dit boek is vooral de westelijke helft van het Romeinse rijk. Mijn eerdere boeken over de vierde en de zevende eeuw speelden voor een flink deel in de oostelijke helft. Nu zal de lezer daar ook weer een paar keer belanden, maar meestal zullen de spelers in dit verhaal in het westen blijven. Dit was de laatste periode in vele eeuwen waarin ook het westen het politieke centrum van het Middellandse Zeegebied kon zijn.

Tot slot nog een huishoudelijke mededeling. Wie meer wil weten over de door mij gebruikte bronnen en moderne studies kan terecht aan het einde van dit boek. Daar staan ook de vindplaatsen van de citaten.

Romeinse carrières

Marcellina en Ambrosius, Trier

Voor Ambrosius was er Marcellina. Ze werd als een van de weinigen in dit boek geboren toen Constantijn nog regeerde, in of rond 327. Waarschijnlijk in Augusta Treverorum, tegenwoordig Trier. Trier was in de vierde eeuw een belangrijke stad, hoofdstad van Gallië, en dat bestond in huidige termen uit Frankrijk, België, Luxemburg, een deel van Zwitserland, Duitsland ten westen en Nederland ten zuiden van de Rijn. Keizers waren vaak in Trier omdat je van daaruit zo makkelijk de Rijn grens tegen de Germanen kon verdedigen, en kon oversteken voor strafexpedities. Constantijn verbleef tijdens Marcellina's leven vooral in het oosten van het rijk, maar eerder had hij veel tijd in Trier doorgebracht en daar, zoals Constantijn deed waar hij ook woonde, flink laten bouwen. Er is zelfs iets van over, de hal waarin hij zijn gasten ontving, de Basilica, nu gebruikt als protestantse kerk.

Als Marcellina niet in Trier is geboren kwam ze daar als kind terecht, op zijn laatst in 337. Haar vader was vermoedelijk Aurelius Ambrosius, vanaf 337 praetoriaans prefect in dienst van Constantijn II, standplaats Trier. Constantijn II was een van de drie zonen van de grote Constantijn die na de dood van hun vader in 337 gezamenlijk regeerden met elk een eigen gebied. Constantijn II regeerde over Gallië, Spanje en Brittannië en koos de Gallische hoofdstad als hofresidentie, waar hij tijdens het leven van zijn vader ook al vaak was om bestuurlijke en militaire ervaring op te doen.

Een korte uitleg. De grote Constantijn had het reishof geïntroduceerd, een mobiel keizerlijk hof dat steeds met de keizer meereisde. De keizer en zijn reishof konden een kamp langs een grens opslaan of zich een tijd in een stad vestigen. De kern was het *consistorium*, een kabinet van de keizer en zijn belangrijkste burgerlijke en militaire adviseurs. Hofambtenaren werkten de daar genomen besluiten uit, een speciale koeriersdienst te paard zorgde voor de communicatie met

de ambtenaren in de hoofdsteden van het rijk en de provincies, en er waren de ondersteunende diensten want er moest bijvoorbeeld worden gekookt. Het reishofsysteem heeft de hele vierde eeuw bestaan. Ook de functie *praefectus praetorio* was een erfenis van de grote Constantijn. Hij had de praetoriaanse garde opgeheven, het oude elitegarnizoen van de stad Rome, en de titel van de commandant van de garde hergebruikt in zijn burgerlijke bestuursapparaat. Een praetoriaanse prefect bestuurde namens de keizer een groep provincies en hield toezicht op hun gouverneurs. Hij werd benoemd door het keizerlijke hof, maar het was geen hof functie. Wel was een praetoriaans prefect natuurlijk nauw verbonden met het hof, helemaal wanneer zijn standplaats ook de hofresidentie was.

Dat laatste gold voor Aurelius Ambrosius. Net als de meeste functionarissen aan het hof zelf was hij een christen. Over zijn afkomst is niets met zekerheid te zeggen. Lang niet alle hoge functionarissen in deze tijd waren geboren in hoge kringen, het was mogelijk om op te klimmen. Dat kan ook voor Ambrosius senior hebben gegolden.

In of rond 334, al of niet in Trier, kreeg Marcellina een broertje, Satyrus. En in vermoedelijk 339 nog een broertje, dat naar zijn vader ook Ambrosius werd genoemd. In 340 veranderde alles. De drie zonen van Constantijn de Grote waren aan de macht gekomen nadat ze bijna al hun mannelijke familieleden hadden laten vermoorden en het was wachten tot het tussen henzelf misging. In 340 brak een burgeroorlog uit tussen Constantijn II en zijn in Milaan residerende broer Constans. Constantijn verloor en sneuvelde. Zijn broer nam zijn gebied over, om het later op zijn beurt te verliezen aan de derde broer, Constantius. In al dat geweld ging ook Ambrosius senior ten onder, hij werd in waarschijnlijk 340 geëxecuteerd.

Vermoedelijk heeft zijn gezin daarna op familielandgoederen gewoond. Of die al langer in bezit van de familie waren of werden verkregen door Ambrosius senior, dat weten we niet. Landgoederen waren de beloning waar mensen met macht achteraan zaten, want de opbrengsten zorgden als alles goed ging voor jaarlijkse inkomsten, voor jezelf en je erfgenamen. Het lijkt erop dat het gezin van Ambrosius senior niet verder in diens val werd meegesleept en het land mocht houden. Dit bestond waarschijnlijk uit kleine landerijen verspreid over diverse provincies, daar komen we nog op. Op een zeker moment zijn de moeder, haar naam is niet overgeleverd, en de